

با نام و یاد خدا

کتاب

کلاس دوازدهم انسانی

تهیه شده توسط وبسایت [بتافایل](#)

درس ۱: شهرها و روستاها

شما در کدام شهر یا روستا زندگی می‌کنید؟ اگر از شما مکان دقیق شهر یا روستایتان را بپرسند، چه می‌گویید؟ همفکری کنید و پاسخ‌ها را روی تخته بنویسید. محل شهر یا روستای خود را روی نقشه نشان دهید. اکنون با استفاده از معلومات قبلی خود، بگویید شهر یا روستای شما با کدام پدیده‌های طبیعی محیط پیرامون، مانند کوه، رود و دریا همجوار است و از آنها تأثیر می‌پذیرد. سکونتگاه شما در کدام منطقه آب‌وهوایی واقع است و کدام معادن و منابع، مسیرهای ارتباطی، روستاها و شهرها، صنایع و... در پیرامون آن قرار گرفته‌اند؟ شهر یا روستای شما از کدام تصمیمات سیاسی و اداری تأثیر می‌پذیرد؟ پاسخ‌ها را جمع‌بندی کنید و توضیح دهید شهر یا روستای شما چه موقعیتی در ناحیه دارد.

مقر و موقعیت

سرآغاز مطالعه و شناخت یک سکونتگاه روستایی و شهری **مقر** "مکان، جایگاه" و **موقعیت** آن است.

منظور از مقر، مکان اصلی و دقیق یک سکونتگاه و محل استقرار آن روی زمین است. مقر هر روستا یا شهر، همچنین هسته اولیه آن را شامل می‌شود. منظور از هسته اولیه مکانی است که مردم برحسب نیاز، آن را برای زندگی انتخاب کرده و به اشغال درآورده‌اند و بعدها روستا یا شهر از آن محل گسترش یافته است.

در انتخاب مکان برای استقرار و سکونت جمعیت، عوامل طبیعی بیشترین نقش را داشته‌اند. در درس تاریخ خوانده‌اید که بیش از چهار هزار سال قبل، نخستین روستاها و شهرهای پرجمعیت و همچنین تمدن‌های اولیه در کنار رودهای دجله و فرات، نیل، کارون، سند و... پدید آمدند. در سکونت‌گزینی انسان‌ها در این مناطق، عواملی چون آب فراوان، آب و هوای ملایم و خاک حاصلخیز جلگه‌ها نقش مهمی داشته است.

البته فقط عوامل طبیعی موجب انتخاب مکانی برای استقرار سکونتگاه نمی‌شوند بلکه عوامل دیگری چون عوامل سیاسی و تصمیمات حکومتی، دسترسی به راه‌های تجاری و عوامل دفاعی و نظامی می‌توانند در پدید آمدن یک سکونتگاه در مکان خاص نقش داشته باشند. در کشور ایران دسترسی به آب، قلعه‌های دفاعی، بازارهای محلی و قرار گرفتن در تقاطع راه‌ها از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری هسته اولیه روستاها و شهرها بوده است.

نمایی از شهر رشت- برخی پژوهشگران هسته اولیه شهر رشت را

مکان بازار و تجارت محصولات کشاورزی و ابریشم با نواحی پیرامون می‌دانند.

هسته اولیه و روند توسعه کالبدی شهر رشت در

دوره‌های تاریخی مختلف

روستای هولوکو در مجارستان -

هسته اولیه روستا قلعه‌ای است که در اواسط قرن ۱۳ میلادی پس از گسترش امپراتوری مغول به منظور دفاع از حمله‌های احتمالی ساخته شد و در دو قرن بعد به منطقه‌ای مسکونی تبدیل گردید.

فعالیت "صفحه ۳ کتاب درسی"

۱- الف "پرس‌وجو کنید که هسته اولیه روستا یا شهر شما کجاست و هم‌اکنون در کدام بخش و جهت جغرافیایی آن قرار گرفته است.

پاسخ پیشنهادی: کناره‌های رودخانه‌ای در لاهیجان می‌باشد و امروز در غرب این شهرستان واقع است. دانش‌آموزان می‌توانند درباره شیوه زندگی مردمان آن محل در گذشته پرس‌وجو کنند. همچنین درباره تاریخچه آن محل و نحوه رشد و توسعه آن اطلاعاتی کسب کنند.

ب" با هدایت معلم از این ناحیه بازدید و گزارشی همراه با عکس و فیلم از آن تهیه کنید. دانش‌آموز باید عکس و فیلم از شهر یا روستای خود تهیه کند و به کلاس ارائه کند.

۲- الف "آیا معمولاً هسته اولیه شهرها و روستاها بافت تاریخی و قدیمی آنهاست؟ مثالی بیاورید. در برخی از شهرها و روستاها مانند تهران، بافت تاریخی شهر را محدوده بلامنازع قدیمی و تاریخی شهر، می‌توان

برشمرده که در ابتدا هویت مکانی تهران در آن تجلی پیدا کرده است، وجود حصار ناصری در کنار ده‌ها اثر تاریخی در این محدوده بیانگر هسته قدیمی تهران است.

ب" به نظر شما، چرا امروزه برنامه‌ریزان به حفاظت از هسته اولیه روستاها و شهرها، بازسازی آن و جلوگیری از تخریب و نابودی‌اش توجه می‌کنند؟ توضیح دهید.

بافت قدیمی شهرها از نظر نقش و عملکرد اقتصادی فرهنگی دارای جایگاه متفاوتی در مقایسه با مناطق توسعه یافته جدید شهر و نهایتاً در ارتباط با پیکره کلی شهر دارا می‌باشد. وجود امکان تاریخی در بافت قدیم جایگاه و نقش فرهنگی متمایز و ویژه‌ای را به وجود آورده است که این می‌تواند باعث جذب گردشگر شود علاوه بر نقش فرهنگی، وجود مراکز تجاری و بازارهای قدیمی در کارکرد اقتصادی شهر نقش اساسی دارد از این رو کیفیت ابنیه و فضاهای شهری موجود در بافت قدیم باید مورد توجه و بازسازی قرار گیرد.

منظور از موقعیت یک شهر یا روستا، وضعیت آن سکونتگاه نسبت به پدیده‌های پیرامون خود و همچنین جایگاه آن در سطح ناحیه است.

این پدیده‌ها و جایگاه ممکن است عوامل انسانی و طبیعی مانند روستاها و شهرهای اطراف آن، نقش سیاسی و اداری آن، آب و هوا، راه‌های ارتباطی، دسترسی به منابع معدنی و انرژی و ناهمواری‌ها باشند. موقعیت یک شهر یا روستا در ادامه حیات یا گسترش آن سکونتگاه و یا حتی نابودی و زوال آن نقش مهمی ایفا می‌کند. برای مثال، دسترسی یک شهر به دریا یا شبکه ارتباطی خط آهن در یک منطقه، موقعیت مناسبی برای رونق تجارت و مشاغل مربوط در آن شهر به وجود می‌آورد یا نزدیک بودن شهر به روستاهای پرجمعیت مجاور و یا منابع معدنی در جذب نیروی کار و توسعه صنایع آن شهر تأثیر زیادی دارد و می‌تواند موجب گسترش و آبادانی آن شود. مجاورت یک سکونتگاه با کوه آتشفشان یا گسل‌های فعال نیز می‌تواند حیات آن سکونتگاه را به خطر بیندازد. برخی تغییرات محیط پیرامون، مانند رویدادهای سیاسی یا تغییرات آب و هوایی نیز ممکن است موجب از دست رفتن موقعیت و اعتبار یک شهر یا انتقال آن به مکانی دیگر شود.

آیا می‌توانید مثال‌های دیگری از نقش موقعیت یک شهر در توسعه و گسترش یا نابودی و زوال آن بیان کنید؟

شهر قاهره از نظر دسترسی به عوامل طبیعی و

انسانی پیرامون خود موقعیت ویژه‌ای دارد.

شهر اهواز در کنار رودخانه کارون و در محل تقاطع راه‌های آبی،

جاده‌ای و راه‌آهن قرار گرفته است و موقعیت چهارراهی دارد. این موقعیت سبب شده است که این شهر از غرب با عراق، از شرق با استان فارس، از جنوب با بنادر جنوبی و از شمال با مرکز ایران ارتباط برقرار کند و حوزه نفوذ گسترده‌ای داشته باشد.

بیشتر بدانیم

- مفاهیم موقعیت و مقر، مکمل یکدیگرند. البته همان‌طور که گفته شد، مقر مکانی است که سکونتگاه در آنجا بنا شده است و بیشتر با عوامل محلی سروکار دارد اما موقعیت، شرایط و ارتباط سکونتگاه را با عوامل در سطحی وسیع‌تر، مانند یک ناحیه، نشان می‌دهد.
- مطالعه موقعیت و مقر روستاها و شهرها به ما کمک می‌کند تا برای توسعه و عمران و آبادانی آنها بهتر برنامه ریزی کنیم.

- برای مطالعه مکان و مقر شهرها معمولاً نقشه‌های بزرگ مقیاس ۱۲۰۰۰۰۰ تا ۱۵۰۰۰۰۰ و برای مطالعه موقعیت شهرها نقشه‌های کوچک مقیاس ۱۵۰۰۰۰۰ تا ۱۱۰۰۰۰۰۰ مناسب‌ترند.

فعالیت "صفحه ۵ کتاب درسی"

- ۱- با استفاده از نقشه‌های طبیعی و انسانی یک اطلس و جست‌وجو در اینترنت، موقعیت شهر قاهره را از نظر ارتباط با عوامل طبیعی و انسانی محیط پیرامون آن توضیح دهید.
قاهره در شمال مصر که به نام مصر سفلی شناخته می‌شود، در ۱۶۵ کیلومتری جنوب دریای مدیترانه و ۱۲۰ کیلومتری غرب خلیج و آبراهه سوئز قرار دارد. شهر قاهره در طول رود نیل کشیده شده است.
- ۲- با راهنمایی معلم، چند روستا یا شهر را روی نقشه بیابید و موقعیت آنها را توضیح دهید.
مثال ۱: شهر تهران در جنوب دامنه رشته کوه البرز در ۱۱۲ کیلومتری جنوب دریای خزر واقع شده است و از جنوب به دشت کویر و کوه‌های بی‌بی شهربان ختم می‌شود. پیشینه شکوفایی تهران به سال ۱۷۸۸م هنگامی که آقا محمدخان قاجار آن را به پایتختی برگزید برمی‌گردد.
مثال ۲: روستای کندوان: کندوان یکی از روستاهای آذربایجان شرقی و شهرستان اسکو است و قدمت ۷ هزار ساله دارد. این روستا در فاصله ۵۲ کیلومتری جنوب تبریز و در دامنه‌های غربی کوه اسکو واقع شده است. برخی باستان شناسان قدمت این روستا را به دوره پیش از اسلام نسبت می‌دهند.
- ۳- فرض کنید گروهی می‌خواهند از بین پنج مکان، مکانی مناسب برای ایجاد یک سکونتگاه روستایی انتخاب کنند. ابتدا تصویر را مشاهده کنید و سپس با توجه به موارد جدول، به هر مکان امتیاز بدهید. در نهایت، با توجه به مجموع امتیازات مکان مناسب را معرفی کنید.
پاسخ پیشنهادی: موقعیت مکانی ج نسبت به بقیه مناسب‌تر است.

تفاوت‌های شهر و روستا

تاکنون صاحب نظران دربارهٔ تعریف شهر و روستا و ملاک‌های تشخیص آنها نظرات مختلفی داده‌اند اما هنوز تعریف مشخص و مورد توافق در این زمینه وجود ندارد. البته مهم‌ترین ملاک‌های تفاوت شهر و روستا، که در اغلب منابع به آنها توجه شده، به شرح زیر است:

فعالیت اقتصادی: مهم‌ترین ملاک تفاوت شهر و روستا فعالیت‌های اقتصادی آنهاست. در اغلب سکونتگاه‌های روستایی، درصد بیشتری از جمعیت فعال در بخش کشاورزی "زراعت، دامداری، جنگل داری، صید و شکار و غیره" فعالیت می‌کنند اما در شهرها بیشتر مردم در بخش‌های صنعتی و خدماتی مشغول به کارند.

میزان جمعیت: متداول‌ترین ملاک تشخیص شهر و روستا ملاک جمعیتی است و اگر جمعیت سکونتگاه به میزان معینی برسد، آن را شهر تلقی می‌کنند، اما این ملاک در نواحی مختلف دنیا متفاوت است. در برخی کشورهای اروپایی سکونتگاه‌هایی با بیشتر از ۲۰۰۰ نفر جمعیت، شهر محسوب می‌شوند اما در برخی کشورهای پر جمعیت آسیا، مانند چین و هند، روستاهایی با بیش از ۳۰۰۰۰ نفر جمعیت وجود دارند. به طور کلی شهرها از روستاها پرجمعیت‌ترند و تراکم جمعیت نیز در آنها بیشتر است.

وسعت و فضای سکونت و فعالیت: در روستاها فضاهای باز و چشم اندازهای طبیعی بیشتر و گسترده‌ترند. در شهرها خانه‌ها و مغازه‌ها و فضاهای صنعتی به هم فشرده‌ترند و فعالیت‌های متنوع در فضاهای محدودتری متراکم شده‌اند.

دسترسی به خدمات و تسهیلات: در شهرها امکانات آموزشی، درمانی و پزشکی، مراکز خرید، حمل و نقل عمومی، خدمات مالی و بانکی، آب و برق و... متنوع و گسترده است؛ درحالی که این خدمات و تسهیلات در روستاها کمتر و محدودتر است.

فرهنگ و مناسبات اجتماعی: در روستاها چون جمعیت کمتر است، بیشتر افراد یکدیگر را می‌شناسند و روابط خویشاوندی، وابستگی اجتماعی و همکاری میان آنها بیشتر است. آداب و رسوم و شیوهٔ زندگی در شهر و روستا متفاوت است. در شهرها نوگرایی بیشتر و تغییرات اجتماعی سریع‌تر است.

زندگی روستایی - بنگلادش

زندگی شهری -

لندن - انگلستان

فعالیت "صفحه ۶ کتاب درسی"

در این بخش با برخی تفاوت‌های شهر و روستا آشنا شدید. اکنون فکر کنید و دست کم پنج شباهت سکونتگاه‌های روستایی و شهری را بیان کنید.

وجود واحدهای مسکونی - معابر - میادین - فروشگاه - مساجد

سلسله مراتب سکونتگاه‌ها

فرض کنید از شما بخواهند دانش‌آموزان را بر حسب وزنشان رتبه بندی کنید و هر گروه را در یک طبقه جای دهید. شما می‌توانید افرادی با وزن ۵۰ تا ۵۵ کیلوگرم را در یک طبقه و افرادی با وزن ۵۶ تا ۶۰ کیلوگرم را در یک طبقه دیگر قرار دهید و به همین ترتیب، تا آخر همه را رتبه بندی کنید. سپس، محاسبه کنید که در هر طبقه چند نفر قرار گرفته‌اند. به این ترتیب، درمی‌یابید که تعداد افراد در طبقات مختلف مساوی نیستند؛ برای مثال، ممکن است در طبقه وزن بیش از ۷۵ کیلوگرم فقط یک یا دو نفر قرار بگیرند اما در طبقه ۴۵ تا ۵۰ کیلوگرم ۱۰ نفر از دانش‌آموزان جا داشته باشند.

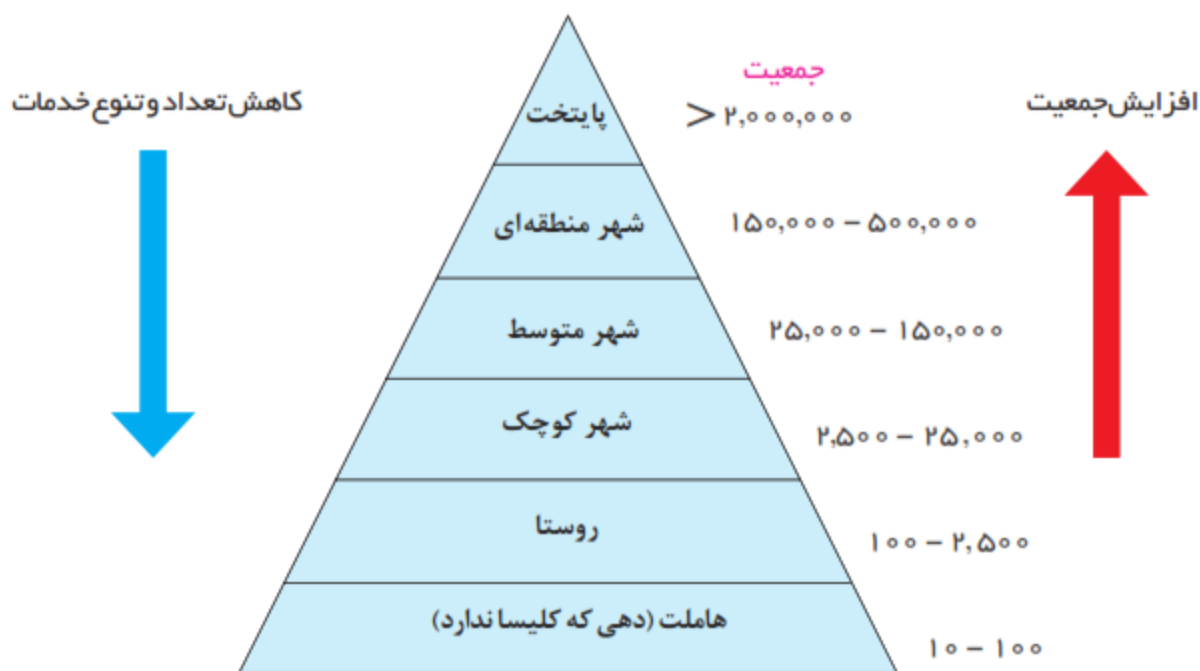
سکونتگاه‌های روستایی و شهری را نیز می‌توان رتبه بندی کرد. سکونتگاه‌ها از نظر تعداد جمعیت متفاوت‌اند و طیف وسیعی از روستاهای کوچک با کمتر از ۱۰۰ نفر جمعیت تا شهرهای بیش از ۱۰ میلیون نفر را دربرمی‌گیرند.

سلسله مراتب سکونتگاه‌ها یعنی رتبه بندی آنها بر حسب اهمیت: برای این منظور، سکونتگاه‌ها را براساس میزان جمعیت و عملکرد "خدماتی که ارائه می‌کنند" طبقه بندی می‌کنند. سکونتگاه‌های کوچک یا کم

جمعیت معمولاً خدمات محدودی به ساکنان ارائه می‌دهند اما در سکونتگاه‌های بزرگ‌تر، تعداد و تنوع خدمات بسیار زیاد است؛ برای مثال، یک ده کوچک ممکن است چند مغازه و یک صندوق پست و یک مدرسه و یک مرکز بهداشت نیمه وقت داشته باشد اما در یک شهر بزرگ، انواع فروشگاه‌ها، مراکز درمانی و بیمارستان‌ها، رستوران‌ها، تئاتر و سینما، بانک‌ها، فرودگاه، استادیوم ورزشی و... وجود دارد و شهر می‌تواند خدمات زیاد و متنوعی به ساکنان خود و حتی روستاها و شهرهای هم جوارش بدهد.

شکل زیر یک نمونه رتبه بندی یا سلسله مراتب را در سکونتگاه‌های اروپا نشان می‌دهد. در قاعدهٔ هرم و ردیف‌های پایین، سکونتگاه‌هایی با کمترین میزان جمعیت قرار می‌گیرند. این سکونتگاه‌ها خدمات کمتری نیز ارائه می‌دهند. با حرکت به سوی بالای هرم، جمعیت سکونتگاه‌ها بیشتر می‌شود و خدماتی هم که ارائه می‌دهند، بیشتر و متنوع‌تر است.

یک نمونه

رتبه‌بندی یا سلسله مراتب سکونتگاه‌ها در اروپا

برای مطالعه

نمونه سلسله مراتب سکونتگاه‌ها و افزایش تنوع خدمات آنها در اروپا

یک نمونه طبقه‌بندی سلسله

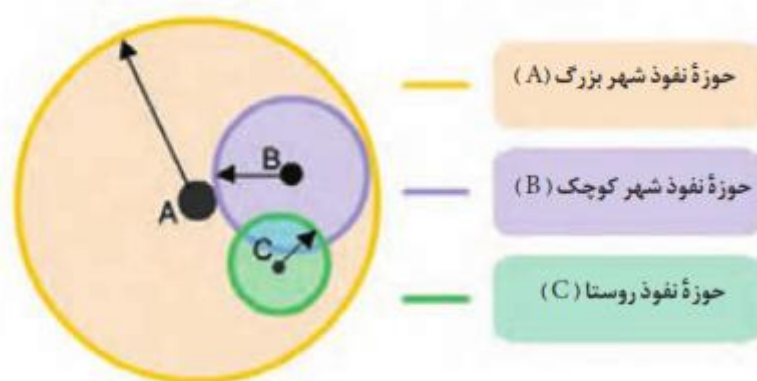
جمعیت	عملکرد	سکونتگاه
بیش از ۳ میلیون نفر	مادر شهر ملی	کلان شهر
۱ میلیون تا ۳ میلیون نفر	منطقه‌ای	مادر شهر
۵۰۰ هزار تا ۱ میلیون نفر	منطقه‌ای	شهر بزرگ
۲۵۰ هزار تا ۵۰۰ هزار نفر	استانی	شهر بزرگ میانی
۱۰۰ هزار تا ۲۵۰ هزار نفر	ناحیه‌ای	شهر متوسط بزرگ
۵۰ هزار تا ۱۰۰ هزار نفر	شهرستان	شهر متوسط کوچک
۲۰ هزار تا ۵۰ هزار نفر	شهرستان	شهر کوچک
۱۰ هزار تا ۲۰ هزار نفر	بخش	روستا شهر
۵ هزار تا ۱۰ هزار نفر	دهستان	بازار شهر
۲ هزار تا ۵ هزار نفر	روستا	روستای بزرگ
۲۵۰ هزار تا ۵۰۰ هزار نفر	روستا	روستای متوسط
۱۰۰ تا ۵۰۰ نفر	روستا	روستای کوچک (ده)
کمتر از ۳۰ نفر	—	مزرعه و مکان مستقل

مراتب سکونتگاه‌ها براساس میزان جمعیت و عملکرد در ایران

باید توجه کرد که معیارهای رتبه بندی با توجه به اهداف و نوع مطالعات محققان و از جایی به جای دیگر متفاوت است و چنان که گفته شد، معیار و تعریف شهر کوچک و بزرگ و میزان جمعیت آن در کشورهای مختلف فرق می‌کند. پس از طراحی معیارهای رتبه بندی، تعداد شهرها یا روستاهایی که در هر طبقه وجود دارند، در جدول قرار می‌گیرد.

حوزه نفوذ سکونتگاه

آموختید که سکونتگاه‌ها از نظر جمعیت و عملکرد متفاوت‌اند. به محدوده جغرافیایی که از یک سکونتگاه کالا و انواع خدمات دریافت می‌کند و بین آن محدوده و سکونتگاه جریان کالا، خدمات و رفت و آمد افراد وجود دارد، حوزه نفوذ آن سکونتگاه می‌گویند.

برخی از سکونتگاه‌ها حوزه نفوذ کم وسعتی دارند؛ برای مثال، یک شهر کوچک ممکن است فقط به چند روستای پیرامون خود خدمات بدهد و ساکنان روستاهای پیرامون برای خرید و کار در کارخانه‌ها و استفاده از مراکز درمانی به آن شهر مراجعه کنند. به عکس، برخی از شهرها حوزه نفوذ بسیار گسترده‌ای در سطح یک ناحیه یا کشور و حتی جهان دارند؛ برای مثال، شهر تهران در برخی عملکردها مانند تولید و عرضه خودرو، لوازم خانگی، خدمات پیشرفته پزشکی و مراکز دانشگاهی حوزه نفوذی در سطح کشور ایران دارد. در شکل بالا سکونتگاه‌ها را مقایسه کنید. تفاوت آنها چیست؟

در زمینه بررسی حوزه نفوذ عملکرد یک سکونتگاه به دو جنبه توجه می‌شود:

الف "آستانه نفوذ، یعنی حداقل جمعیتی که تقاضای کالا، خدمات یا عملکردی از سکونتگاه دارند.

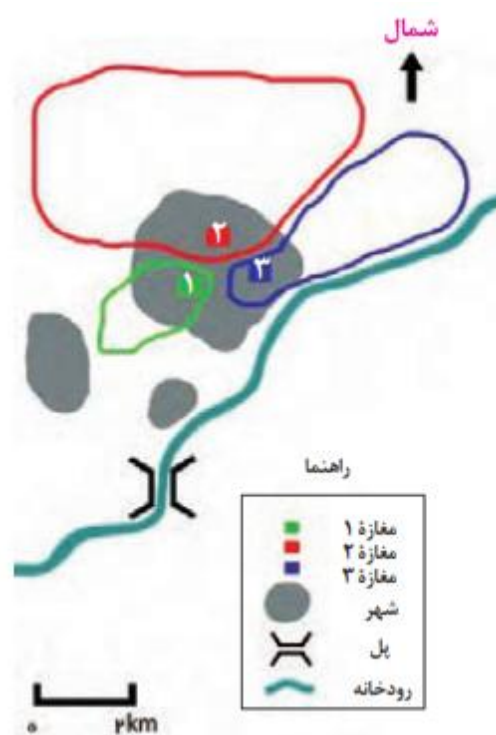
ب "دامنه نفوذ، یعنی بیشترین مسافتی که مردم منطقه برای دریافت خدمات از آن سکونتگاه طی می‌کنند.

فعالیت "صفحه ۹ کتاب درسی"

۱- با توجه به نمودار هرمی سلسله مراتب سکونتگاه‌ها میان رتبه سکونتگاه‌ها و وسعت حوزه نفوذ آنها چه رابطه‌ای وجود دارد؟

هرچه سکونتگاهی در بالای هرم سنی قرار داشته باشد، دارای حوزه نفوذ بیشتری می‌باشد و می‌تواند جمعیت بیشتری در مسافت زیادتری را خدمت‌رسانی نماید.

۲- شکل زیر سه مغازه را در یک شهر کوچک نشان می‌دهد.

الف " شکل و وسعت حوزه نفوذ سه مغازه را با هم مقایسه کنید.

مغازه شماره ۲ حوزه نفوذ بیشتری نسبت مغازه‌های شماره ۱ و ۳ دارد. بعد از شماره ۲، مغازه شماره ۳ وسعت حوزه نفوذ زیادی دارد و بعد شماره ۱.

ب " کدام مغازه وسیع‌ترین حوزه نفوذ را دارد؟ شماره ۲

ج" چرا مردم ساکن غرب شهر برای خرید به مغازه ۳ مراجعه نمی‌کنند؟ چرا حوزه نفوذ مغازه ۳ از سمت شرق گسترش نیافته است؟

چون به مغازه شماره ۱ نزدیک است و مسافت کمتری را طی می‌کند. به دلیل وجود موانعی که وجود دارد، مانند وجود رودخانه

د" چرا مغازه ۱ کم وسعت ترین حوزه نفوذ را دارد؟ توضیح دهید.

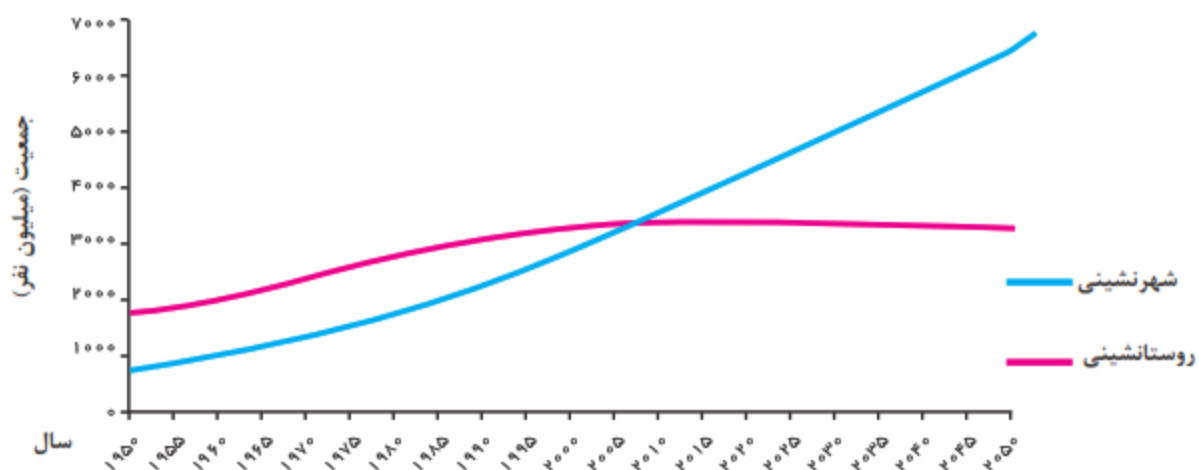
به دلیل وجود سکونتگاه‌های دیگر در نزدیکی مغازه شماره ۱ و ممکن است حوزه نفوذ سکونتگاه‌ها با هم تداخل پیدا کنند.

ه" آیا در مکان‌یابی احداث یک مغازه یا سایر مراکز خدماتی باید به حوزه نفوذ آنها توجه کرد؟ چرا؟
بله؛ باید توجه داشت که مغازه یا مرکز خدماتی تا چه مسافتی و چه تعداد جمعیتی را می‌تواند تحت پوشش و خدمات قرار دهد. اگر حوزه نفوذ زیاد باشد نمی‌تواند خدمات‌رسانی بهینه‌ای داشته باشد.

۳- به کمک معلم، روی نقشه استان محل زندگی‌تان، روستاها، شهرهای کوچک و بزرگ، مراکز دهستان، شهرستان‌ها و... را پیدا کنید. نام آنها را بنویسید و سلسله مراتب آنها را نمایش دهید.
پاسخ پیشنهادی:

استان تهران → در شهرستان شمیرانات → در رودبار "بخش"
رودبار در پایین‌ترین بخش هرم و استان تهران در بالاترین بخش و رأس هرم قرار دارد.
به سوی جهانی در حال شهری شدن

یکی از مهم‌ترین تغییرات فضای جغرافیایی در قرن بیستم و بیست‌ویکم، افزایش شهر و شهرنشینی در جهان است. منظور از اصطلاح شهرنشینی افزایش نسبت جمعیت شهرهای یک کشور یا ناحیه به روستاهای آن است. در سال ۱۹۵۰ میلادی فقط ۳۰ درصد جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کردند؛ اما در سال ۲۰۱۴ میلادی ۵۴ درصد جمعیت جهان ساکن شهرها بوده‌اند. امروزه جمعیت شهرنشین جهان بر جمعیت روستانشین پیشی گرفته است و پیش بینی می‌شود که تا سال ۲۰۵۰ میلادی، این نسبت به حدود ۶۶ درصد برسد. با توجه به نمودار زیر، روندها را تشریح کنید. در چه سالی جمعیت شهری و روستایی جهان برابر بوده و در چه سالی جمعیت شهری از جمعیت روستایی پیشی گرفته است؟ با رسم خط روی نمودار نشان دهید.

سطوح شهرنشینی و افزایش آن در نواحی مختلف جهان، متفاوت است. به نمودار و نقشه توجه کنید. آمریکای شمالی، اروپا استرالیا، آمریکای جنوبی "لاتین"، آسیا و آفریقا از نظر سطح شهرنشینی چه تفاوتی دارند؟ سطح شهرنشینی در ایران را با کشورهای همسایه مقایسه کنید.

سطح شهرنشینی در نواحی مختلف جهان "۲۰۱۴ میلادی"

نواحی	آمریکای شمالی	آمریکای لاتین و کارائیب	اروپا - اقیانوسیه	آسیا	افریقا
درصد شهر نشینی	۵/۸۱ درصد	۵/۷۹	۵/۷۳ درصد - ۷۰ درصد	۵/۴۷ درصد	۴۰ درصد

هرچند میان سطح شهرنشینی در آسیا و آفریقا با نواحی توسعه یافته صنعتی آمریکای شمالی و اروپا و استرالیا اختلاف قابل توجهی وجود دارد، باید توجه کرد که سرعت گسترش شهرنشینی در آسیا و آفریقا بیشتر از سایر نواحی جهان است و همچنان ادامه دارد. در حالی که میزان رشد سالیانه شهرنشینی در سایر نواحی جهان ۴/۰ درصد است، در آسیا و آفریقا این رشد به ۵/۱ درصد در سال می‌رسد. در کشورهای این نواحی، بخش عمده‌ای از رشد شهرنشینی به علت مهاجرت فزاینده روستاییان به شهرها به منظور اشتغال و دستمزد بیشتر و به دنبال صنعتی‌شدن و توسعه کارخانه‌ها و یا رشد بخش خدمات و ورود این کشورها به تجارت جهانی بوده است.

بیشتر بدانیم

امروزه با وجود اینکه برخی کشورها مانند ژاپن با ۹۳ درصد، آرژانتین با ۹۲ درصد و هلند با ۹۰ درصد بیشترین سطح شهرنشینی را در جهان دارند، هنوز کشورهایی هستند که میزان جمعیت شهرنشین در آنها کمتر از ۲۰ درصد است؛ مانند سودان، اوگاندا، مالاوی در آفریقا و نپال و سریلانکا در آسیا.

افزایش شهرهای میلیونی

یکی از مهم‌ترین پدیده‌های مربوط به تغییرات الگوی شهرنشینی در جهان، افزایش شهرهای میلیونی است. در سال ۱۹۵۰ میلادی، دو شهر لندن و نیویورک بیشتر از ۸ میلیون نفر جمعیت داشتند. در سال ۱۹۹۰، ده شهر با بیش از ۱۰ میلیون نفر در جهان وجود داشت و امروزه تعداد این شهرها به ۲۸ شهر رسیده است.

کلان شهر هنگ کنگ

کلان شهر مانیل

تغییر دیگر، تغییر الگوی مکانی شهرهای با بیش از ۵ و ۱۰ میلیون نفر در جهان است.

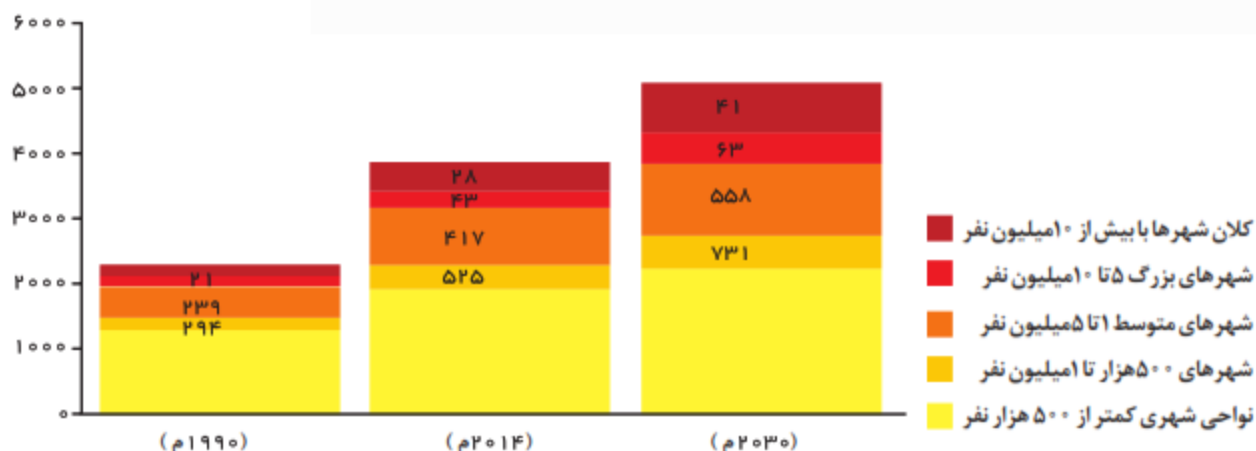
تا چند دهه پیش چنین شهرهایی فقط در نیمکره شمالی و در آمریکای شمالی، اروپا و ژاپن وجود داشتند اما امروزه آسیا، آمریکای لاتین و آفریقا با رشد شهرهای میلیونی و پرجمعیت روبه رو شده‌اند. با توجه به نقشه زیر بگویید در کدام بخش‌های این قاره‌ها ظهور شهرهای پرجمعیت را مشاهده می‌کنید؟

پراکندگی شهرهای بزرگ با بیش از ۵۰۰ هزار نفر جمعیت در جهان "۲۰۱۴ میلادی"

نمودار زیر افزایش شهرهای میلیونی را در طی چهار دهه نشان می‌دهد. آن را تفسیر کنید.

جمعیت (میلیون نفر) رشد

جمعیت شهری جهان براساس تعداد شهرهای بزرگ "۱۹۹۰-۲۰۳۰ میلادی"

از مادرشهر تا زنجیره کلان شهرها "مگالاپلیس"

به طور کلی، **مادرشهر** "متروپل" بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهر یک ناحیه، استان یا یک کشور است. این شهر ممکن است پایتخت یا شهر اصلی یک ناحیه باشد که مرکز حکومتی، مذهبی، تجاری و... است و از این جنبه‌ها بر سایر سکونتگاه‌ها برتری دارد. برای حداقل جمعیت مادرشهر، ارقام مختلفی را ذکر کرده‌اند و در این مورد توافقی وجود ندارد. معمولاً به مادرشهر، کلان‌شهر نیز گفته می‌شود. برخی نیز معتقدند کلان‌شهر ترجمه و معادل واژه "megacity" است و به شهرهایی با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت اطلاق می‌شود. در کشور ایران طبق مصوبه شورای عالی معماری و شهرسازی، به مادرشهرهایی که بیش از ۱ میلیون نفر جمعیت داشته باشند، کلان‌شهر گفته می‌شود؛ مانند تهران، مشهد، اصفهان، کرج، قم و... .

گسترش حومه نشینی: به بخش‌های پیرامونی یک شهر حومه می‌گویند. با افزایش شهرنشینی و گسترش حمل و نقل و وسایل ارتباطی، به تدریج حومه‌ها در اطراف شهرها، به ویژه شهرهای بزرگ و پرجمعیت، شکل گرفتند. حومه‌نشینان برای خرید یا کار و یا استفاده از خدمات به شهرها رفت و آمد می‌کنند. حومه‌ها انواع مختلف دارند؛ از جمله: حومه‌های خوابگاهی، حومه‌های صنعتی، و حومه‌های فقیرنشین و مرفه نشین.

برزیل

با افزایش جمعیت مادرشهرها و گسترش حومه‌های آنها به تدریج منطقه مادرشهری به وجود می‌آید. در پیرامون برخی از مادرشهرها، شهرها و شهرک‌های اقماری پدید آمده‌اند.

به جدول شهرهایی با بیش از ده میلیون نفر جمعیت در جهان توجه کنید. برخی از این شهرها به سبب نقش مهم آنها در اقتصاد و تجارت جهانی، حوزه نفوذ بسیار وسیعی در سطح جهان دارند و به آنها **جهان‌شهر** گفته می‌شود.

رتبه شانزده کلان شهر با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت "شامل شهر و ناحیه مادر شهری" ۲۰۱۷ میلادی

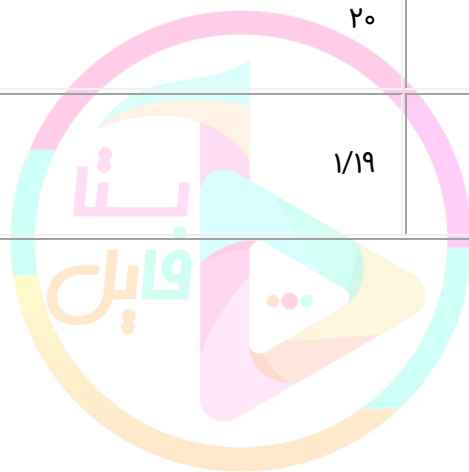
رتبه	شهر	جمعیت "میلیون نفر"	کشور
۱	توکیو	۳۸	ژاپن
۲	شانگهای	۳۴	چین

رتبہ شانزدہ کلان شہر با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت "شامل شہر و ناحیہ مادر شہری" ۲۰۱۷ میلادی

رتبہ	شہر	جمعیت "میلیون نفر"	کشور
۳	جاکارتا	۳۱	اندونزی
۴	دہلی	۲۷	ہند
۵	سئول	۶/۲۵	کرہ جنوبی
۶	گوانجو	۲۵	چین
۷	پکن	۹/۲۴	چین
۸	مانیل	۲۴	فیلیپین
۹	بمبئی	۹/۲۳	ہند
۱۰	نیویورک	۸/۲۳	ایالات متحدہ آمریکا
۱۱	شنزن	۲۳	چین
۱۲	سائوپائولو	۲/۲۱	برزیل

رتبهٔ شانزده کلان شهر با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت "شامل شهر و ناحیهٔ مادر شهری" ۲۰۱۷ میلادی

رتبه	شهر	جمعیت "میلیون نفر"	کشور
۱۳	مکزیکوسیتی	۱/۲۱	مکزیک
۱۴	لاگوس	۲۱	نیجریه
۱۵	کیوتو - ازاکا - کوبه	۲۰	ژاپن
۱۶	قاهره	۱/۱۹	مصر

کلانشهر توکیو با ناحیه مادرشهری پیرامون خود ۳۸ میلیون نفر جمعیت دارد و پرجمعیت‌ترین کلان‌شهر دنیاست.

در برخی از بخش‌های جهان، در نتیجه گسترش فوق‌العاده زیاد دو یا چند مادر شهر در امتداد مسیرهای ارتباطی و حمل و نقل، زنجیره‌ای از مادر شهرها یا کلان شهرها پدید آمده‌اند که به آنها **مگالاپلیس** گفته می‌شود.

در مگالاپلیس، حومه‌ها و شهرک‌های اقماری یک مادر شهر به حومه‌ها و شهرک‌های مادرشهر دیگر پیوند می‌خورد. برخی، مگالاپلیس را **منطقه آبر شهری** نامیده‌اند.

مهم‌ترین ویژگی‌های مگالاپلیس عبارت‌اند از: تمرکز و انبوهی جمعیت شهری، تمرکز مؤسسات مالی و پولی، تمرکز صنایع دانش بنیان و فراوانی آمدوشد بین مادرشهرهای هم جوار با انواع وسایل حمل و نقل زمینی و هوایی.

مگالاپلیس‌ها معمولاً در امتداد راه‌های ارتباطی، شکل خطی و کریدوری و برخی نیز شکل خوشه‌ای و کهکشانی پیدا کرده‌اند. مگالاپلیس شمال شرق ایالات متحده آمریکا "از بوستن تا واشنگتن" و مگالاپلیس ژاپن "توکیو - یوکوهاما" نمونه‌هایی از اولین مگالاپلیس‌های جهان‌اند.

کلان شهر توکیو با ناحیه مادرشهری پیرامون خود ۳۸ میلیون نفر

جمعیت دارد و پرجمعیت‌ترین کلان شهر دنیاست

بیشتر بدانیم

تا حدود چهل سال پیش، تعداد کمی از زنجیره‌های کلان شهری "مگالاپلیس" در جهان وجود داشت؛ مانند مگالاپلیس آمریکای شمالی، ژاپن و ناحیه رور - راین در آلمان. امروزه تعداد زیادی مگالا پلیس در نواحی مختلف جهان، به ویژه در قاره آسیا، پدیدار شده‌اند که از آن جمله می‌توان به مگالاپلیس‌های دلتای رود پیرل در چین "از هنگ کنگ تا هویزهو با ۵۵ میلیون نفر جمعیت"، دلتای رود یانگ تسه "از شانگهای و پکن تا مآنتان با ۸۸ میلیون نفر"، مگالاپلیس ماهاراشترا در هند "از بمبئی تا البیگ با ۳۹ میلیون نفر"، مگالاپلیس سائوپائولو در برزیل "از سوروکابا تا سانتوس با ۳۲ میلیون نفر جمعیت" و مگالاپلیس دلتای نیل در آفریقا "از اسکندریه تا پرت سعید با ۴۱ میلیون نفر جمعیت" اشاره کرد.

تصویر ماهواره‌ای شب

تصویر ماهواره‌ای

هنگام مگالاپلیس خطی بوستن واشنگتن در ایالات متحده آمریکا که بیش از ۵۰ میلیون نفر جمعیت دارد.

مگالاپلیس کهکشانی سئول - اینچون در کره جنوبی حدود ۲۵ میلیون نفر جمعیت شهری را در خود جای داده است.

فعالیت "صفحه ۱۶ کتاب درسی"

۱- آیا در شهر محل زندگی شما حومه نشینی وجود دارد؟ حومه‌ها در کدام جهت شهر و از چه نوع‌اند؟ ساکنان آنها را بیشتر کدام گروه‌های اجتماعی تشکیل می‌دهند؟ در این باره تحقیق کنید و نتایج را به کلاس گزارش دهید.

بله مثلاً در شهر تهران که به سمت غرب تهران تا وردآورد گسترش دارد و همچنین در شرق نیز حومه نشینی وجود دارد و در هرکدام از آنها نوع و شکل آنها فرق می‌کند. مثلاً در جنوب شرق و غرب بیشتر حومه‌ها از نوع فقیر نشین می‌باشند ولی در شرق و غرب حومه‌های نسبتاً بهتری وجود دارد. در غرب حومه‌ها بیشتر از نوع سکونت‌گاهی و صنعتی نیز می‌باشد.

۲- الف" با توجه به جدول صفحه ۱۳ کدام قاره‌ها به ترتیب بیشترین شهرها با جمعیت بیش از ده میلیون نفر را دارند؟ آسیا - آمریکای شمالی - آفریقا

ب" به نظر شما علت ظهور مگالاپلیس‌ها و شهرهایی با بیش از ۱۰ میلیون نفر جمعیت در مشرق و جنوب شرقی آسیا در چند دهه اخیر چیست؟

می‌توان هم عوامل انسانی و هم عوامل طبیعی را دخیل دانست. معمولاً مردم تمایل دارند در مکان‌های خوش آب و هوا، مرطوب و معتدل و قابل دسترسی به منابع آب و غیره زندگی کنند که در شرق و جنوب شرق آسیا این شرایط طبیعی وجود دارد، مهم‌ترین آنها قرار گرفتن در کنار اقیانوس آرام می‌باشد. از طرفی عوامل انسانی که مهم‌ترین آنها عامل اقتصادی می‌باشد. در به وجود آمدن مگالاپلیس‌ها نقش دارد. مانند مگالاپلیس توکیو - یوکوهاما در ژاپن.

۳- آیا افزایش شهرهای میلیونی، فشار بر منابع و محیط زیست را بیشتر می‌کند؟ چرا؟ دلیل بیاورید.
بله، قطعاً مردم برای زندگی در مکانی نیاز به آب، هوا، خاک و غیره دارند و این منابع در هر مکان محدود می‌باشد و باید تعادل بین منابع و جمعیت وجود داشته باشد در غیر این صورت مشکلاتی برای مردم شهرها به وجود خواهد آمد. به عنوان نمونه شهر تهران که در ابتدا یک روستای خوش آب و هوا بوده ولی رفته رفته جمعیت به این منطقه جذب گردید و این روستا تبدیل به یک کلان شهر یا شهر میلیونی گردید در صورتی که منابع آن هیچ تغییری نکرده‌اند، طبیعی است که مردم به تدریج با مشکلات زیادی از جمله کمبود آب، خاک، آلودگی هوا و ... مواجه خواهند شد.

تغییر در روستانشینی و سکونتگاه‌های روستایی

دوباره به نمودار روند تغییرات شهرنشینی و روستانشینی و جدول درصد شهرنشینی در نواحی دنیا توجه کنید. در کدام بخش‌های جهان هنوز جمعیت قابل توجه روستایی زندگی می‌کند؟ چند درصد جمعیت قاره‌های آسیا و آفریقا روستانشین است؟ هر چند فرایند شهری شدن به افزایش شهرنشینی در همه ۳ میلیارد نفر از مردم / کشورهای جهان منجر شده است، هنوز ۴ جهان در روستاها زندگی می‌کنند. تنها در دو کشور چین و هند بیش از یک میلیارد نفر روستانشین‌اند.

این پدیده از مهم‌ترین عوامل تغییر در کاهش روستانشینی و افزایش شهرنشینی است. به عوامل جاذبه و دافعه در مهاجرت‌های روستا به شهر توجه کنید. منظور از عوامل جاذبه و دافعه در مهاجرت چیست؟

28

آلمان روستاییان برای دریافت دستمزد بیشتر به طور نیمه وقت در شهرها کار می‌کردند و بخشی از وقت خود را به کار در مزارع اختصاص می‌دادند و از این رو، به زارعان نیمه وقت مشهور شده بودند. در برخی از روستاها شهرنشینان به سرمایه گذاری و خرید زمین‌های کشاورزی به منظور ایجاد کشت تجاری اقدام کردند و در نتیجه آن روستانشینی کاهش یافت. برخی از روستاها نیز به علت گسترش شهرها به حومه‌های شهری تبدیل شدند.

بعدها با ورود کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین به دوره صنعتی شدن، مهاجرت‌های فزاینده از روستا به شهر در این نواحی نیز به وقوع پیوست؛ اما این مهاجرت‌ها با توسعه صنعتی همگام نبودند. رشد شهرنشینی در این نواحی طی دوره‌های زمانی کوتاه‌تر و سریع‌تر از رشد صنعتی رخ داد و شهرها از نظر امکانات و تسهیلات آمادگی لازم برای ورود مهاجران روستایی را نداشتند. در نتیجه، مشکلات زیادی برای روستاها و شهرها به وجود آمد که در درس بعد به آنها اشاره می‌کنیم.

تغییرات کالبدی و عملکردی در روستاها

با بروز تحولات صنعتی و ورود کشورها به عصر نوسازی "مدرنیزاسیون"، نفوذ شهرها و "شهرگرایی" در روستاها افزایش یافت. منظور از شهرگرایی، روندی اقتصادی اجتماعی است که طی آن شیوه‌های زندگی، رفتار و عملکردها، ارزش‌ها و مظاهر شهری در روستاها و بین روستانشینان رواج می‌یابد.

با فراهم شدن امکانات و تجهیزاتی چون آب و برق و راه سازی، استفاده از ماشین آلات کشاورزی و عناصر و خدمات شهری، تغییرات قابل ملاحظه‌ای در چهره و کالبد روستاها نسبت به گذشته پدید آمد. البته میزان این تغییرات از ناحیه‌ای به ناحیه دیگر متفاوت بوده است.

علاوه بر این، با آنکه به طور کلی در بیشتر روستاها فعالیت غالب، زراعت است، نقش و عملکرد برخی از روستاها تغییر کرده و عملکردهای جدیدی به طور مستقل یا علاوه بر زراعت در این روستاها پدیدار شده است که از آن جمله می‌توان به روستاهایی با نقش صیادی، گردشگری و صنعتی، که در آن صنایع کوچک تبدیلی یا خانگی رونق زیادی دارند، اشاره کرد.

تغییرات کالبدی - سوپرمارکت و خدمات رایانه در روستای زنگنه بن رود، فارس

روستا با عملکرد گردشگری کندوان - ایران

ماهیگیری - ویتنام

روستا با عملکرد

روابط شهر و روستا

به تصویر زیر توجه کنید و آن را توضیح دهید.